

Under strecket

Sedan 1918

Kalla kriget har flyttat tillbaka till Gotland

Nedrustningen av det gotländska försvaret kom att bli en kort parentes i den strategiskt belägna öns historia. De 200 åren som svensk militärbas har präglat Gotland i betydligt högre utsträckning än vad som brukar framhållas.

I upptakten till Ukrainakriget kunde vi under några januaridagar se bilder av pansarvagnar i Visby hamn och patrullerande soldater på stadens gator. Att detta väckte så pass stor uppmärksamhet säger mycket om hur långt vi fjärrat oss, mentalt, från kalla krigets tidsålder.

Ännu på 90-talet präglades Gotland av en stark militär närvaro. Soldater (som vid större militärövningar räknades i tusental), pansarvagnar, stridsflygplan, artilleripjäser, radarstationer och garnisonsområden var en självklar del av ön. Norra Gotland hade under kalla kriget status som militärt skyddsområde dit utlänningar inte hade tillträde. Andra platser var reserverade för skjutövningar och signalspaning. Civila fiskebåtar mönstrades in och gotländska bönder fick med jämna mellanrum lov att upplåta sina åkrar, ängar och skogar åt militären så att realistiska krigsövningar kunde genomföras.

Gotlands militära historia, som förmedlas på ypperligt vis av Gotlands försvarsmuseum i Tingstäde liksom på den imponerande webbsajten gotlandsforsvarshistoria.se, är både lång och mångskiftande. Och den har format ön i mycket högre utsträckning än vad allmänhistoriska böcker om Gotland gör sken av.

Den i folkmun mest omtalade militära händelsen på ön är utan tvekan danskarnas invasion 1361, en tragedi som tros ha krävt flera tusen människoliv. Gotland blev svenskt först genom freden i Brömsebro 1645. Det dröjde dock en bit in på 1800-talet innan Sverige tog sig för att på allvar militarisera ön. En traumatisk – men samtidigt nästan komisk – händelse i sammanhanget var Rysslands invasion av Gotland sommaren 1808; inga skott avlossades den gången och den tre veckor långa ryska ockupationen som följde framställdes i regel som en operettmässig tillställning som gav muntra möjligheter till samkväm med den ryske amiralen Bodisco och hans mannar.

Den ryska invasionen resulterade dock även i ett beslut om att skapa vad som kom att kallas "Gotlands nationalbeväring". Alla gotländska män mellan 15 och 50 blev från och med nu värnpliktiga.

Efter att Krimkriget (1853–56) brutit ut förklarades Slite på östra Gotland som örlogshamn, vilket innebar att utländska fartyg förbjöds använda den. För att skydda hamnen uppfördes en imponant fästning på Enholmen, en holme belägen vid inloppet till Slite.

Längre norrut uppstod en kris när brittiska och franska skepp begärde och beviljades tillgång till den skyddade hamnen i Fårösund. Uppemot 70 utländska krigsskepp ankrade upp där från våren 1854 och utländska soldater blev ett karakteristiskt inslag i det lokala livet.

Både Tyskland (som efter 1871 framträdde som ny stormakt) och Ryssland var kritiska till hur Sverige efterlevt sin neutralitet under Krimkriget. De ville hindra brittiska flottan från att använda sig av Fårösund som flottbas i en framtida konflikt och krävde därför att Sverige befäste sundet. Återigen anpassade sig Sverige pragmatiskt till stormakternas krav. Resultatet blev tre stora fästningar, utrustade med tungt artilleri och belägna ett par hundra meter inåt land.

Mot slutet av 1800-talet växte spänningarna mellan den ryska centralmakten och storhertigdömet Finland. Det oroade även Sverige och fick konsekvenser för svenskt militärt tänkande. Som ett resultat uppfördes bland annat Tingstäde fästning mitt på norra Gotland.

På västra Gotland anlades samtidigt Tofta skjutfält. I en opublicerad skrift pekar Agne Enekvist, som växt upp i trakten, på att skjutfältet fick stora sociala och miljömäs-

Pansarvagn i Visby, januari 2022. Foto: Karl Melander/TT

siga konsekvenser. Inom området låg flera större gårdar. Böndernas mark tvångsinlöstes, vilket ledde till vad Enekvist kallar "den största ofrivilliga folkflyttningen" i Gotlands historia. Runt 250 människor tvingades lämna sina hem.

Efter första världskriget blåstes faran över och många militära aktiviteter på Gotland avvecklades tillfälligt. Samtidigt trädde flygvapnet fram som en ny försvarsgren, som på Gotland fick en viktig bas i Fårösund och senare det närbelägna Bunge. När de geopolitiska spänningarna i Europa åter ökade på 30-talet skapades Gotlands kustartilleriregemente i Fårösund. Men det var först efter Sovjetunionens överfall på Finland i november 1939 som invasionshotet på Gotland åter tolkades som akut. Massiva investeringar i ny militär infrastruktur följde och under loppet av bara ett år byggdes flera hundra strandnära bunkrar längs öns kuster. På norra Gotland uppfördes också två befästa försvarslinjer och den populära badstranden i Sudersand på Fårö stängdes och förseglades med taggtråd; i sanden grävdes skyttegravar.

Norra Gotland förblev en starkt militariserad zon även efter 1945. Det hade negativa konsekvenser för turismen. Men skyddszonen stärkte samtidigt fascinationen för norra Gotland, då de militära regleringarna hade som biffekt att exploateringen bromsades. Konstnärer, författare och andra kulturpersoner flockades inte minst till Fårö och dess orörda, karga natur. Inte för inte valde Ingmar Bergman att spela in flera av sina mest kända filmer just här. "Skammen" (1967), som utspelar sig under ett inbördeskrig, inspirerades på ett omedelbart sätt av Fårös militariserade status. På sydöstra Gotland spelade Andrej Tarkovskij in sin sista film, "Offret" (1986), vars handling kretsar kring ett tredje världskrig som just har – eller kanske inte har – brutit ut.

Perioden från ungefär 1957 till 1972 blev en guldålder för den militära upprustningen på Gotland, läser jag i Bengt Hammarhjems bok "Gotland under kalla kriget" (2015). Utvecklingen drevs på av atombombshotet. Nya typer av skyddsrum konstruerades och planer utvecklades för att evakuera uppemot 30 000 gotlänningar till fastlandet i händelse av en rysk invasion. Längs kusterna uppfördes nytt modernt artilleri. Kustspaningsradarstationer uppfördes i alla väderstreck – på Gotska Sandön, vid Hoburgen, i Östergarn och på Stora Karlsö – för att övervaka Östersjön. I Kappelshamnsviken sprängdes stora militära oljedepåer in i berget.

En titt i tidningarna från denna tid vittnar om att lokalpressens journalister deltog i alla större militära övningar på ön. Förstasidorna av Gotlands Allehanda och Gotlänningen pryddes av fruktansvärda rubriker: "Atomsmäll i Visby: flygfältet angreps" eller "Gotlandskriget: Atombomber vållade panik. Luftlandsättningar i natt".

Den tekniska utvecklingen innebar samtidigt en övergång till allt kraftfullare artilleri. Det gjorde att övningsfälten behövde utvidgas. Allt större arealer mark exproprierades, ofta under högljudda protester från bönder och andra markägare. 1978 tvingades statsminister Torbjörn Fälldin rycka in för att stoppa en i Centerpartiets syn ovälkommen utvidgning av Tofta skjutfält in på börjig jordbruksmark.

Den intensiva militariseringen av Gotland under kalla kriget drog till sig den tilltänkta fiendens uppmärksamhet. Sovjetiska flygplan och fartyg kom irriterande nära öns östra kuster och kränkte ibland Gotlands territorialvatten. Civildbefolkningen inkom ofta med rapporter till polisen eller regementena om misstänkta händelser. De sovjetiska aktiviteterna blev fler med tiden. De allvarligaste kränkningarna handlade föga förvånande om sovjetiska ubåtar som, enligt "helt säkra" uppgifter, nästlat sig in i gotländska vatten, inte sällan i samband med pågående militära övningar. Bevakningen trappades upp efter ubåtskrisen i Karlskrona skärgård 1981.

Men så tog kalla kriget slut. Säkerhetsläget förbättrades avsevärt. Polen och de baltiska länderna blev Nato-medlemmar. 1998 avvecklades den militära skyddszonen på norra Gotland och våren 2000 beslutade riksdagen lägga ned KA3 i Fårösund. Frågan uppstod vad man skulle göra av de militära lämningarna. Äldre militära platser som Fårösunds och Tingstäde fästningar väckte stort bevarandeintresse. Kustartilleriets atombombssäkra batterier liksom de många gotländska skjutfälten och övningsområdena var mindre intressanta. Flera områden omvandlades till natur- och fågelskyddsområden. Det gällde till exempel Ryssnäs på sydöstra Fårö och Skenholmen utanför Gotlands nordöstra kust, där flygvapnet tränat sig i att attackera och bombardera mål på marken.

Det kanske märkligaste militära övningsområdet var Bungenäshalvön sydost om Fårösund. Naturen där hade mer eller mindre totalförstörts två gånger om: först genom en storskalig kalkindustri, som gröpt ur väldiga håll i berggrunden, sedan genom att försvaret tog över området 1963 och använde det för några av de mest våldsamma övningar Gotland skådat. Än i dag är området fullt av militärt bråte och stränderna punkterade av djupa kratrar efter sprängda bomber och granater. 2002 lades verksamheten ner. Men vad kunde det användas till i stället? Det stod snabbt klart för alla intressenter att det skulle ta åtskilliga år innan man lyckats sanera området och göra det någorlunda riskfritt att vistas där. Optimisterna såg inte desto mindre stora möjligheter: kalkbrottet kunde lämpa sig för en utomhusteater à la Dalhalla, och varför inte anlägga ett par golfbanor?

I slutänden valde man att förvandla Bungenäs till sommarstugeområde. Dess förflutna som ett mecka för hårdhänt naturresursexploatering, avskogning och våldsamma skjutövningar omvandlades till en berättelse om en exklusiv, mystisk och stämningsfull trakt vid havet. Hit lät sig rika stockholmare lockas i sin jakt på någonting unikt. Gamla bunkrar omvandlades till gäststugor eller bastur, i de kvarblivna skyttegravarna lekte barnen krig och under strandpromenader kunde man leta efter både fossiler och tomhylsor.

Sedan ett par år tillbaka går nu utvecklingen åt motsatt håll: Gotland återmilitariseras. 2018 återupprättades Gotlands regemente, beläget intill Tofta skjutfält. Där utbildas nu återigen värnpliktiga. Gotlands militära historia är med andra ord ingalunda över, utan går nu in i ett nytt skede.

Per Högselius

Per Högselius

Professor vid avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö, KTH
understrecket@svd.se